

Istorinė pažinimo sampratø kaita

Dibartas Jackūnas

Kultūros, filosofijos ir meno institutas, Saltoniškio g. 58, LT-08105 Vilnius, el. paštas zibartas@kfm.lt

Nagrinėjama XIX ir XX a. Vakarø filosofijoje vyravusio pažinimo sampratø kaita, detaliau aptariant metafizinę, scientistinę ir postmodernistinę, arba patyrimu grindžiamą, pažinimo sampratas. Apibūdinant minėtas sampratas aiškkinama, kaip jose interpretuojamas pažinimo objektas bei subjektas, pažinimo iðdavos, pažinimo subjekto santykis su objektu, pažinimo iðdavø episteminiis pagręstumas, pažintinio patyrimo santykis su kitomis þmogiðkojo patyrimo sritimis. Daugiausia dėmesio skiriama ðiuolaikinėje teorinėje kultūroje plačiai besireiðkiančiai postmodernistinei pažinimo sampratai, atskleidžiamos stipriosios bei silpnosios jos pusės.

Raktaþodþiai: episteminė paradigma, metafizika, pozityvizmas, postmodernizmas

Filosofijos istorija nepalieka abejoniø, kad pažinimo samprata, kaip ir bet kuris kitas realiai egzistuojantis reiðkinys, esti veikiami daugelio veiksniø, kuriø visuma apibrępia sociokultūriną jos raiðkos kontekstą. Ðiam kintant didesnio ar mažesnio pokyèio patiria ir atitinkamo laikotarpio teorinėje sąmonėje vyraujanti pažinimo samprata. Kai tokie pokyèiai ágyja sistemíną pobūdą, kai dėl jø átakos pakinta susiklosčiusios pažinimo sampratos pagrindai, sakoma, jog vyksta pažinimo sampratos paradigmínė kaita.

Epistemologinio intereso þadinamu þvilgsniu apþvelgus pastarøjø dviejø ðimtmeèio – XIX ir XX – Europos teorinę kultūrą, nesunku pastebėti joje reiðkiantis bent tris skirtingas pažinimo sampratas. Pirmąją ið jø būtø galima pavadinti metafizine, antrąją – scientistine, treèiąją – patyrimu grindžiama pažinimo samprata.

Norint atskleisti nurodytø sampratø ar episteminiø paradigmø kaitą, reikia parodyti, kuo jos skiriasi, kokie vėlesnės pažinimo sampratos poþymiai pakaitė būdingus ankstesnės sampratos bruoþus. Todėl dera aptarti, tegu tik glaustai ir gana schemiðkai, kiekvienos minėtos pažinimo sampratos ypatumus. Jie pakankamai aiðkiai atsiskleidþia sampratas palyginus pagal keletą esminiø poþymiø, pavyzdþiui, pagal tai, kaip kiekvienoje ið jø yra suvokiamas 1) pažinimo objektas, 2) pažinimo subjektas, 3) pažinimo subjekto santykis su objektu, 4) pažinimo iðdavos, 5) pažinimo iðdavø pagręstumas, 6) pažintinio patyrimo santykis su kitomis þmogiðkojo patyrimo sritimis. Nurodytø lyginimo aspektø pasirinkimà galima pateisinti ne tik tuo, kad jie lieèia esmines pažinimo puses, bet ir tuo, jog vienaip ar kitaip atliepia daugelá klausimø, kurie visada buvo ir lieka epistemologijos teoriniø interesø akiratyje, būtent: „Kas yra pažinimas – kas yra pažinimo sąvokos teisingas at-

skleidimas ar apibręþimas? Kokios yra mūsų pažinimo ribos – kokio pobūdþio dalykus ið tikrøjø paprastame? Kokie yra pažinimo ðaltiniai – kaip ágyjamos þinios? Ar esama kokio nors tikro þinojimo? [...] Kas yra pagręsta nuomonė – kokioms sąlygoms esant galima laikyti, kad nuomonė yra pagręsta? (Pappas 1998: 371). Pasak G. Pappaso, epistemologui „visada rūpėjo tokie dalykai, kaip pažinimo prigimtis, ribos, ðaltiniai bei pagręstumas“ (Pappas 1998: 371). Ðiø dalykø iðaiðkinimas atveria galimybę susidaryti, palyginti, vispusiðkà, sistemiðkà poþiūrą á pažinimą bei aiðkiau suvokti, ar atsirandantys tam tikros pažinimo sampratos pokyèiai lieèia istoriðkai susiklosčiusius jos pagrindus.

METAFIZINĖ PAÞINIMO SAMPRATA

J. Habermaso teigimu, „metafizika iðkilo kaip mokslas apie tai, kas visuotina, nekintama, būtina“ (Habermas 1995: 13). Metafiziná mąstymà visada masino siekis atskleisti bendriausią būties prigimtá, iðsi-aiðkinti, ar esama principø, kurie yra universalūs ir gali būti pagręstai taikomi viskam kas egzistuoja, kiekvienam egzistuojanèiam reiðkiniui. Be to, metafiziná protá visada traukė viltis rasti atsakà á klausimà, kokia galiausiai yra tikroji realybės prigimtis, atsakà, kuris, pasak E. Craigo, nuskambėdavo „...kaip aiðkus kontrastas mūsų kasdieniam patyrimui, iðgyvenamam sàveikaujant su pasauliu“ (Craig 1998: 338).

Metafizikos dvasià atspindintis bendrybės, universalumo matmuo þenkliná ir metafizinę pažinimo sampratá.

Paþinimo objektas metafizinėje epistemologijoje paprastai tapatinamas su iðorinio pasaulio reiðkiniø esme, t. y. objektyviais, paprastanèio subjekto atþvil-

giu transcendentūkais, pastoviais, istoriškai nekintančiais, bendrais ir būtinais reiškinių bruožais, ryžiais, savybėmis. Metafiziniam protui pažinimo objektas atsiskleidžia kaip objektyvus, universalus, ampinas (neistoriškai), empirinių raiškos aplinkybių nesąlygojamas, dekontekstualizuotas.

Panašias savybes metafizika priskiria ir *pažinimo subjektui*. Jis suvokiamas kaip susitelkęs į paprastą žorinio pasaulio reiškinį esmę, atsivėręs jos apvalgai, atsiribojęs nuo asmeninių, subjektyvių, atsitiktinių veiksnių, nežališkias, objektyvus, racionalus, autonomiškas. Žitokia pažinimo subjekto samprata duoda dingstą kai kuriems tyrinėtojams teigti, kad metafizinis pažinimo subjektas yra neįemikškas, neistorinis, bekūnis, transcendentūškas (Niynik, Sanders 1996: 13). Paprastanėio proto loginė struktūra tarsi atkartoja ontologiną žorinio pasaulio, jo esmėo sanklodą.

Mintis, kad racionalo paprastanėio subjekto protą atitinka logiška ar racionali objektyvaus pasaulio sankloda, kad žios dvi esaties plotmės yra tam tikra prasme lygiagrečios, akūnija tradiciną metafizikos nuostatą, jog „...teorinis protas atras save racionaliai struktūruotame pasaulyje arba kad pats protas suteikė gamtai ir istorijai racionalią struktūrą“ (Habermas 1995: 34).

Teorinė prielaida apie tariamą objektyvios tikrovės ir paprastanėio proto sąrangos lygiagretumą lemia ir metafizinėje epistemologijoje šitvirtiną popiūrą ž paties pažinimo akto esmę, *pažinimo subjekto santyką su paprastamu objektu*. Šis santykis metafizikoje suvokiamas kaip tam tikro *atitikimo* santykis, kaip žorinio pasaulio reiškinio, jo esmės *reprezentavimo*, atspindėjimo, pavaizdavimo santykis. Todėl ir pažinimo rezultatų tikrumo vertinimui metafizika pasitelkia tiesos, suvokiamos kaip minties atitikimas tikrovei, kriterijų, išlaikiusą fundamentalaus pažinimo teorijos principo reikšmę per visą Vakarų filosofijos istoriją.

Pažinimo išdavos metafizinėje epistemologijoje siejamos su reiškinio esmę perteikiančiomis sąvokomis, teiginiais, pasiųyminėiais universalumu, istoriniu pastovumu, objektyvumu, teisingumu.

Savita dvasia dvelkia ir metafizikos duodamas atsakas ž epistemologiją itin dominantą *pažinimo išdavų pagrąstumo, patikimumo (legitimacijos)* klausimą. Pažinimo rezultatų patikimumas metafizinėje epistemologijoje grindžiamas keleriopais veiksniais: racionaliam pažinimo subjektui abejonių nekeliančiais pirminiais universaliais pasaulio reiškinio pradais, priešastimis; akivaizdžiomis, abejonių nekeliančiomis proto apvalgomis; apriorinėmis, istoriškai nekintančiomis proto schemomis ar tikrovės racionalaus suvokimo formomis; pastoviais, universaliais, istoriškai nekintančiais racionalumo standartais; visuotinėmis racionalaus mąstymo taisyklėmis ir kt.

Metodologiniu popiūriu labai svarbi epistemologinių teorijų pusė yra popiūris ž *pažintinio patyrimo*

santyką su kitomis įmogiškojo patyrimo sritimis. Metafizika yra linkusi absoliutinti, suvisuotinti teoriną pažintiną asmens santyką su tikrove bei pažintiną jo patyrimą. Žis tampa viso įmogiškojo patyrimo suvokimo bendruoju vardikliu ar matu. Tuo būdu nepagrąstai upgopiama įmogiškojo patyrimo žvairovė. Skirtingoms patyrimo sritims taikant pažinimui tinkantą matą bei kriterijus, dėmesio akiračio upribyje lieka vertybiniai, pragmatiniai patyrimo matmenys, neišvengiama ydingo redukcionistinio įingsnio – nepagrąsto visos žvairalytės patyrimo srities tapatinimo su viena jo atmaina – pažintiniu patyrimu.

Apųvelgti metafizinės pažinimo sampratos bruožai duoda tvirtą pagrindą teigti, kad ji pasiųymi savitu, tik jai būdingu popiūriu ž esminės pažinimo puses ir todėl gali būti pagrąstai laikoma savarankiška epistemologinė teorija ar epistemine paradigma. Nors jos pamatai nūdienos teorinei sąmonei atrodo žartini, metafizinės pažinimo sampratos apraiškų galima aptikti žvairiuose žiuolaikinės teorinės kultūros baruose.

SCIENTISTINĖ PAŽINIMO SAMPRATA

Metafizinė pažinimo samprata viedpatavo Europos teorinėje, ypač filosofinėje, mintyje daugelą žimtmeiš nesulaukdama jokio rimtesnio pasipriešinimo. Padėtis žiuo popiūriu emė įenkliau keistis tik apusėjant XIX a., kai intelektinės kultūros dirvoje emė rasti ir daugėti pozityvistinio mąstymo erą pranađaujaneiš daigų. Galima teigti, kad teorinė Europos sąmonė ilgainiui pavargę nuo metafiziniam mąstymui būdingo perdeto abstraktumo, universalumo, konkretumo stokos. Žimtmeišius tvėrusi intelektinė tradicija pradėta „...koneveikti kaip „papasėiausiai spekuliatyvi“, „grynai ontinė“ ar „atsidavusi abstrakcijoms“ (Rorty 1991: 171). Imta ilgėtis minties tiklumo, aiškumo, patikimesnių, tvirėiau pagrąstų pažinimo išdavų, veiksmingesnių pažinimo būdų. Juolab kad tokio pažinimo viltą stiprino ir mokslinio pažinimo, ypač tikslių ir gamtos mokslų, pasiekimai. Žie teorinės sąmonės kaitą akstiną veiksniai subrandino prielaidas, lėmusias naujos, scientistinės pažinimo sampratos, naujos episteminės paradigmos gimimą. Jos puoselėtojai buvo šitikiną, kad mokslas ir tik jis nusipelno būti laikomas pažinimu tikrąja to įodžio prasme. Kitos įmogiškojo patyrimo sritys nėra pajėgios teikti reikšmingą pažintiną patirtą tikrovės objektyvaus pažinimo nađta joms yra, iš esmės, nepakeliama.

Pažinimo objektą scientistinėje pažinimo sampratoje linkstama tapatinti su empiriškai stebimais ar eksperimentiškai tyrinėjamais fiziniais objektyvios tikrovės reiškiniais, procesais, suvokiamais jo natūralios raiškos ar eksperimentiniame kontekste. Taip pat tiriami ir vadinamieji teoriniai, t. y. empiriškai nestebimi, bet teoriškai postuluojami, objektai. Mokslininko pastangos telkiamos tiriamų objektų

bendrosioms savybøms, ryðiams, dësningumams atskleisti.

Pažinimo objektà apibrëþianëiø nuostatø dvasia vyrauja ir scientistinës pažinimo sampratos poþiûryje á *pažinimo subjektà*. Ðis suvokiamas kaip susitelkæs á empirines tiriamø objektø savybes, kruopðëiai besilaikantis mokslinio pažinimo metodei keliamø reikalavimø. Jis yra mokslinai (ne metafizinai) racionalus, neðaliðkas, maksimaliai atsiribojæs nuo asmeniniø, subjektyviø veiksmiø.

Mokslinio *pažinimo subjekto santykis su pažinimo objektu* scientistinëje epistemologijoje suprantamas panaðiai kaip ir metafizinëje pažinimo teorijoje – kaip iðorinio pasaulio reikiniø savybiø, ryðiø, dësningumø *reprezentacija*, atspindys, pavaizdavimas mokslinio pažinimo iðdavose. Tiesa scientistinëje pažinimo teorijoje suvokiama irgi daugiausia áprastine prasme – kaip minties atitikimas tikrovei.

Scientistinës pažinimo sampratos atstovø nuomone, *pažinimo iðdavos* yra iðreiðkiamos analitiniais arba sintetiniais (empiriniais) teiginiais. Esminis jø bruoþas yra tai, kad jie gali būti vertinami teisingumo ar klaidingumo poþiûriu, tvirëiau ar silpniau patvirtinami ar, galiausiai, paneigiami (falsifikuojami). Iðvardyti poþymiai leidþia mokslo teiginius atskirti (demarkuoti) nuo metafizinø teiginiø ar ávalgø, kuriø ið principo negalima nei patvirtinti, nei paneigti.

Scientistinës pažinimo sampratos ðalininkai yra ásitikinæ, kad *pažinimo iðdavø pagræstumà, patikimumà* padeda laiduoti keletas aplinkybiø: empirinio stebëjimo, eksperimentinio tyrimo duomenø paþintinis patikimumas, mokslinio tyrimo procedûrø ir taisykliø, uþtikrinanëiø teorijos numatomus empiriðkai stebimus reikinius, patikimumas; kiti ávairûs teorijø mokslinio pagræstumo kriterijai, pavyzdþiui, mokslinis tikslumas, paprastumas, aiðkinamoji bei numatomoji galia, gebëjimas aprëpti atitinkamà empirinës informacijos kiekà, derëjimas su kitais teoriniais teiginiais ir kt. (Kuhn 2000: 114, 115, 157; Popper 2001: 227).

Scientistø poþiûris á *paþintinio patyrimo santykà su kitomis þmogiiðkojo patyrimo sritimis* yra dviprasmiðkas. Viena vertus, scientistinës pažinimo sampratos atstovai daþnai neatsispiria pagundai þvelgti á ávairias þmogiiðkojo patyrimo sritis per mokslinio pažinimo akinius, tuo būdu nuslysdami teorinio redukcionizmo glëbin. Kita vertus, nemaþa scientistiðkai nusiteikusio autorio mokslinà paþinimà grieþtai priedëina kitoms patyrimo rûðims kaip tariamai episteminiu poþiûriu maþareikðmëms ar iðvis bevertëms. Kitaip tariant, bet kurio þmogiiðkojo patyrimo sriti linkstama tapatinti su pažinimu, bet tik su sąlyga, jeigu manoma, kad ji atliepia moksliniam paþinimui keliamus reikalavimus.

Pozityvistinio sàjûdþio gelmëse subrendusi scientistinë pažinimo samprata plëtojosi kaip pasaulio teorinio mæstymo būdas, suvokiantis save ne vienu atþvilgiu kaip priedëpriedà metafizinëms mæstymo nuo-

statoms. Ði priedëpriedà nebuvo vienalytë: joje reiðkësi ir neigimo, ir teigimo uþtaisas. Scientizmo ðalininkai kratësi bet kokio sąsajø su nuostatomis, kurios iðplaukë ið metafizinio poþiûrio á tikrovæ kaip objektyviø, universalioø, nekintanëiø, transcendentiniø esmiø raiðkos erdvæ. Jie atmetë ir metafizikos polinkà pažinimo rezultatø patikimumà græsti galutinëmis reikiniø priedëpriedais ar abejoniø nekelianëiomis intelektualinëmis ávalgomis. Taëiau scientistinës pažinimo sampratos atstovai neatsisakë paëios idëjos iðkoti patikimumø mokslinio pažinimo iðdavø pagrindø. Pažinimo rezultatø patikimumas imtas glaudþiau sieti su empiriniu pažinimo matmeniu, empirinio stebëjimo duomenimis, grieþtiems reikalavimams paklustanëia mokslo kalba, efektyvumo bei racionalumo standartus atlieþianëiais tyrimo metodais.

POSTMODERNISTINË ARBA PATYRIMU GRINDÞIAMA PAÞINIMO SAMPRATA

XX a. Europos teorinëje kultûroje ávyko reikðmingø poslinkiø, paskatinusiø naujà pažinimo sampratà. Ji susiklostë pratæsiant ir gilinant pozityvizmo praktikuotà metafizinës pažinimo sampratos principø kritikà bei atsipvelgiant á kai kuriais atþvilgiais ne itin sëkmingà scientizmo teorinæ patirtà. Ryðkiausia pavidalà naujoji pažinimo samprata ágijo postmodernistø teorinëje kûryboje, kur ðalia aktualio socialinio, politinio, kultûrinio gyvenimo problemø nagrinëjimo nemaþa vietos uþima ðiuolaikiniø teorinio mæstymo, pažinimo klausimø svarstymas. Turint galvoje ðià aplinkybæ naujoji pažinimo samprata galëtø būti vadinama postmodernistine. Du bene ryðkiausi jos skiriamieji bruoþai yra: 1) sisteminë priedëpriedà metafizinei pažinimo sampratai; 2) poþiûris á ávairias þmogiiðkojo patyrimo sritis, jose besireikðkianëius diskursus kaip á episteminiu poþiûriu ið esmës tolygius, lygiaverëius.

Pažinimo objektas postmodernistø akimis yra empiriðkai konkretus, ávairiapusiðkai sąlygojamas empiriniø savo raiðkos aplinkybiø, priklausantis nuo istoriniø veiksmiø. Jeigu tai kultûros reikðkinys, já veikia ir kultûrinis kontekstas. Postmodernistø dëmesà ypæ traukia atskiros, individualios, atsitiktinës, laikinos, kintanëios papæstamø objektø savybës. Pasak T. Eagletono, „Postmodernizmas yra stilius mæstymo, kuris átariai þiûri á tokias klasikines sàvokas, kaip tiesa, protas, tapatumas ir objektyvumas, visuotinës paþangos ar iðsilaisvinimo idëja, bendros schemas, didieji naratyvai ar galutiniai aiðkinimo pagrindai. Priedëgimai Apðvietos amþiaus normoms, jis mato pasaulà kaip kupinà atsitiktinumø, nepagræstà, ávairø, nepastovø, nepibrëptà, kaip rinkinà susiskaldþiusiø kultûrø ar interpretacijø, kurios gimdo skeptiðkà poþiûrà á tiesos, istorijos ir normø objektyvumà, esmës duotumà ir tapatumo darnà“ (Eagleton 1997: VII). Papæstamas pasaulis priedë postmodernistiðkai nusiteikusà subjektà iðkyla kaip tikra priedëybë tam pasauliui, kuris atsiveria

metafiziniam protui – jokios pastovios, universalios, racionalios, loginės pasaulio sąrangos, jokio objektyvumo, transcendentinio esmės, kurių sąvalgą metafizikos subjektas laikė neginėytina savo pareiga ir garbės reikalui. Pastovio, nekintamo esmės atmetimas (antiesencializmas), išskirtinis dėmesys atskiriems, individualiems reiškiniams aspektams (partikuliarizmas) – būdingi postmodernistinio sąvilgsnio są pasauliui bruošai (Eagleton 1997: 112). Nesunku pastebėti, kad toks sąvilgsnis są pašinimo objektà sutampa iš esmės su empirinio suvokimo objektu, atsiverianėiu kasdienio patyrimo subjektui.

Ne mažiau ryškio pokyėio postmodernizmo teoriniame mastyje patiria ir *pašinimo subjektas*. Jis nė iš tolo nebeprimena to „bekūnio“, nešališko, racionalaus subjekto, kurà nuolatos sutikdavome metafizinio mastyje valdose. Postmodernistinė pašinimo samprata piešia visai kitokà subjekto paveikslà: tai – empiriškai konkretus, švairiapusiškai, t. y. individualiai, istoriškai, kultūriškai, kalbiškai, teoriškai ir t. t., sąlygojamas subjektas, artimas kasdienio praktinio patyrimo subjektui. „Racionalaus, savarankiško, neutralaus ir skaidraus Aš“, atliekanėio metafizinio pašinimo subjekto funkcijas, kritika tampa vienu svarbiausio veiksnio, padedanėio postmodernizmui šitvirtinti šiulaikinėje teorinėje kultūroje kaip naujai, tradicijai oponuojanėiai pašinimo sampratai (Bender, Blocker 1993: 171). Turėdami galvoje tai, kad metafizinė subjekto samprata neatlaikė kritikos smūgio, kai kurie postmodernizmo tyrėjai atkreipia dėmesà jog nemaža autorių, tarp jų ir „... Heideggeris, Jacques Lacanas, Michelis Foucault, Gillesas Deleuze'as, Jacques Derrida, paskelbė, kiekvienas savaip, „šmogaus mirtà“, t. y. metafizinio humanizmo šlugimà, šenklinantà postmodernià būsenà“ (Lilly 1998: 594).

Postmodernizmo atstovai yra linkę savitai aiškinti ir *pašinimo subjekto santykà su pašinimo objektu*. Kitaip nei tradicinis požiūris, šà santykà tapatinanėio su papastamuo tikrovės reiškinio atspindėjimu, pavaizdavimu ar reprezentacija, nemaža postmodernistų są suvokia kaip asmens dvasinè veiklà, padedanėià siekti sąvalgø, būtino šmogui sprendžiant praktinio gyvenimo uždavinius, tenkinant savo poreikius. Kai kurie tyrinėtojai, gvildenantys švairias postmodernizmo teorinės kultūros apraiškas, prieina prie išvados, kad bendras jų visø vardiklis yra „... reprezentavimo krizė: giliai jauėiamas praradimas tikėjimo mūsų gebėjimu reprezentuoti realybà plaėiausia to šodžio prasme“ (Bertens 1996: 11). Pasak E. Ermarth, postmodernizmas remiasi dviem teorinėmis nuostatomis: pirma, šitikinimu, jog „gamta“, „tiesa“, „Dievas“, „ateitis“ neturi jokio bendro vardiklio, kuris laiduotø „pasaulio Vienovè ar neutralaus bei objektyvaus mastyje galimybè“; antra, nuomone, kad „visos šmogios sistemos funkcionuoja panašiai kaip kalba, yra veikiau savivaizdės („self-reflexive“), o ne nurodanėios („referential“) sistemos“ (Ermarth 1998: 587).

Postmodernizmas neigia absoliuėià, transcendentinà tiesos ar tikrovės prigimtà, šmogio sistemø gebėjimà są nurodyti ir są remtis siekiant uštikrinti pašinimo išdavø pagrastumà. E. Ermarth yra linkusi galvoti, kad minėtos reprezentavimo, nurodymo galios praradimas lėmė keturias su tuo susijusias krizes: ... „subjekto“ krizè (autonomiško individo, kuris egzistuoja, nes mąsto ar yra sąmoningas); „objekto“ krizè („daiktø“, neišskiriant nė individo, pasaulio, kuris yra vientisas, ne daugialytis); „šenklo“ krizè (šodžio, kuris nurodo taip sutvarkytà pasaulià); bei istorizmo krizè (istorinio humanizmo, kuris suteikia pasauliui štampø kupinà vienovè, postuluodamas transcendencijà kaip Ateità“ (Ermarth 1998: 589).

Abejonės simbolinio sistemø galia pavaizduoti, nurodyti išorinio pasaulio reiškinius bei procesus, kai kurie postmodernistinio mastyje šalininkø nuomone, yra pakankama dingstis suabejoti tradicine tiesos samprata. Anot R. Rorty, „...kelio šimtmeėio pastangos suteikti „atitikimo“ (minėio daiktams ar šodžio daiktams) sąvokai šdomià prasmè nuėjo perniek“ (Rorty 1991: XVII). Nemaža postmodernizmo tyrinėtojų pagrastai pabrėžia, kad neigiamas ar skeptiškas požiūris są tiesà, „...kaip są atitikimà ar santykà tarp nuomonio, teiginio, aprašymo ar teorijø ir Tikrovės, Faktø, Pasaulio tokio, koks jis yra, Daiktø savyje, yra svarbiausia, rimtus padarinius sukelianti postmodernizmo nuostata“ (Bender, Blocker 1993: 4).

Episteminio skepticizmo dvasia atsispindi ir postmodernistø požiūryje są *pašinimo išdavas*. Pašinimo rezultatus postmodernistai sieja su teiginiais, sąvalgomis, nuomonėmis, sampratomis, teorijomis, nepretenduojanėiomis są galutinà, teisingà tiriamø reiškinio esmės perteikimà. Postmodernizmo atstovai neigia pašinimo rezultatø universalumà, istorinà nekintamumà, pabrėžia švairiapusà jų sąlygotumà, reliatyvø pobūdà, iškelia skirtingose patyrimo srityse sukaupotos pašintinės patirties episteminà reikšmingumà ar net lygiavertiškumà. Anot S. Toulmino, „Kaina, kurià turime mokėti gyvendami pragmatikø ir skeptikø pasaulyje, yra pripašinimas to, jog mūsų geriausiai pagrasti šitikinimai vis dėlto nėra tikri“ (Toulmin 2001: 204). Postmodernizmas, T. Eagletono nuomone, nėra linkęs sutikti su požiūriu, kad teiginiai, jeigu jie nėra tušti ir lėkšti, gali būti teisingi „visais laikais ir visose vietose“ (Eagleton 1997: 112). E. Ermarth teigimu, „Postmodernizmas nepripašta absoliutaus statuso jokiai tiesai ar tikrovės prigimėiai“ (Ermarth 1998: 589).

Postmodernistinės pašinimo sampratos atstovai pašiými itin santūriai požiūriu są *pašinimo išdavø patikimumà*. Postmodernizmas ryštingai atmeta pagrindus, su kuriais metafizinis mastyje siejo pašinimo rezultatø tikrumà, patikimumà. Postmodernistai neabejoja, kad nėra intelektinės atramos taškø Archimedo mokyme jiems teikiama prasme, nėra „...tvirtø kaip uola atramø, neabejotinø pagrindø ar nesugriauna-

mø pamatø, jokios neinterpretuotos duotybës, kuriais remdamiesi galëtume apsaugoti savjà tikrovës pažinimà, mûsø pasaulëvaizdà...“ (Bender, Blocker 1993: 5). Postmodernistai pabrëpia reliatyvø, neuniversalø, istoriná, sociokultûrinà racionalumo standartø, pažinimo rezultatø pagrãstumo kriterijø sàlygotumà, konvenciná jø pobûdà. Postmodernistinë teorinë sàmonë yra linkusi laidoti bet kokà troðkimà rasti „amþinà ir absoliutø racionalumo standartà“ (Niýnik, Sanders 1996: 68), taip sau susikuriant, F. Nietzsches þodþiais, „metafizinà komfortà“ (Rorty 1991: 166). Ji visokeriopa pabrëpia sutartinà, atsitiktiná racionalaus mãstymo, mokslinio tyrimo principø pobûdà. R. Rorty yra ásitikinæs, kad „...nëra jokio kriterijaus, kurio nebûtume susikûræ socialinës praktikos procese, jokio racionalumo standarto, kuris neapeliuotø á tokà kriterijø, jokio grieþtø argumentø, kurie nepaklustø mûsø paëiø konvencijoms“ (Rorty 1991: XLII).

Postmodernizme ryðki nuostata atsiriboti nuo scientistinës pažinimo sampratos atstovams bûdingo poþiûrio á mokslà kaip iðskirtinà ir, ið esmës, vienintelà tikro pažinimo rûdà. Tokiam elitiniam poþiûriui á pažinimà postmodernistai priedina demokratiðkesnæ pažinimo sampratà, kurioje *paþintinà patyrimà linkstama episteminiu poþiûriu prilyginti kitoms þmogiðkojo patyrimo sritims*. Postmodernistinis mãstymas nepabrëpia takoskyrø tarp skirtingø patyrimo sriëiø, yra linkæs nepastebëti esminio skirtumø tarp mokslinio patyrimo ir kitø patyrimo rûðiø, pavyzdþiui, meninio, dorovinio, politinio. Daugelis postmodernistø priima neopragmatistø perðamà mintà, kad galima atmesti skirtumus tarp ávairiø diskurso formø, pavyzdþiui, tarp filosofijos, mokslo ir politikos (Niýnik, Sanders 1996: 35). Pragmatizmas, anot R. Rorty, „...á mokslà þiûri kaip á vienà literatûros þanrà arba – tà patà dalykà apvertus – á literatûrà ir menus þvelgia kaip á tyrimà, grindþiamà tais paëiais principais kaip ir moksliniai tyrimai“ (Rorty 1991: XLIII). Postmodernizmo atstovai nelinkæ uþaðtrinti skirtumø ir tarp filosofijos bei literatûros ar kitø diskurso rûðiø (Gutting 1998: 598). Ðodþiu, moksliná pažinimà nevengiama tapatinti su þmogiðkuoju patyrimu apskritai. Ði aplinkybë teikia pagrindà postmodernistinà poþiûrà á pažinimà apibûdinti kaip patyrimu grindþiamà pažinimo sampratà. Ji plaëiai reiðkiasi postmodernizmo teorinë kultûrà plëtojanëiø autoriø kûryboje. Mokslo filosofijoje ji nëra labai ryðki. Èia tyrinëtojø pastangos sutelktos daugiausia á tolesnà mokslinio pažinimo problemø svarstymà, perdëm nesipavint postmodernistø perðamomis radikaliomis pažinimo sampratos alternatyvomis.

POSTMODERNISTINË PAÞINIMO SAMPRATA: PROBLEMA AR JOS SPRENDIMAS?

Prieþpriešos tradicinei epistemologijai dvasia paþenklintos postmodernistinio mãstymo nuostatos ðiuo-

laikinëje teorinëje kultûroje vertinamos nevienodai. Nestokoja tyrinëtojø, kurie átariai þvelgia á postmodernizmo siekà diktuoti nûdienos intelektualinio gyvenimo madas, patà postmodernizmà laikydami veikia problema, nei jo keliamø problemø sprendimu (Eagleton 1997: 135). Prieðtaringo vertinimo sulaukia ir posmodernistø puoselëjama pažinimo samprata, kurios stipriøjø bei silpnøjø pusio aptarimui skiriamos tolesnës pastabos.

Mûsø nuomone, tiek pranaðumai, tiek trûkumai, kuriais pasiþymi postmodernistinë pažinimo samprata, yra susijæ su esmine postmodernistinio mãstymo ypatybe: suvokimu to, kad asmens paþintinis santykis su tikrove yra empiriðkai kontekstualus ir ávairiapusiðkai – individualiai, istoriðkai, kultûriðkai – sàlygotas. Tai – abejoniø nekelianti ávalga. Taëiau to negalima be iðlygø pasakyti apie iðvadas, kurias postmodernistai daro remdamiesi ðiuo faktu – toli graþu ne visoms ið jø galima pritarti.

Sveriant postmodernistinës pažinimo sampratos pranaðumus bei trûkumus, ant pasiekimams skirtos svarstyklø lëkðtës turëtø atsidurti ðie jos bruoþai:

1) daugiau dëmesio, palyginus su kitomis pažinimo sampratomis, skiriama empiriniam pažinimo matmeniui, pabrëþiant pažinimo objekto ir subjekto empiriná kontekstualumà ir ávairiapusà sàlygotumà;

2) atsiribojimas nuo istorijos iðbandymø neiðtvërusio metafizinës pažinimo sampratos nuostatø, pavyzdþiui, vaizdinio apie objektyvias, ontologizuotas reiðkinio esmes, kultûrinës patirties tariamai nesàlygojamus, universalius racionalumo standartus, teisingumo kriterijus ir kt.;

3) pabrëþimas to, kad pažinimas visada esti santykinio pobûdþio, priklauso nuo turimos paþintinës patirties, tyrimo tikslo, uþdaviniø;

4) ryðkinimas aplinkybiø, kurios suteikia realià prasmæ pažinimo iðdavø tikrinimo, jø teisingumo (klaidingumo) klausimui;

5) dëmesys kontekstiniam, istoriniam, patirtiniam pažinimo rezultatø patikimumo, pagrãstumo (legitimumo) kriterijø pobûdþiui;

6) paþintinës reikðmës pripaþinimas ne tik mokslui, bet ir kitoms diskurso rûðims, santûrus poþiûris á scientistiná pažinimo iðskirtinumà.

Kita, silpnosioms postmodernistinës pažinimo sampratos pusëms skirta, svarstyklø lëkðtë taip pat neturëtø likti tuðëia. Svarbiausiais ðios sampratos trûkumais laikytina tai, kad:

1) postmodernistai uþ dëmesio akiraëio ribø neretai palieka pažinimui apibûdinti vartojamoms sãvokoms „bendrybë – atskirybë“, „bûtinybë – atsitiktinybë“, „reliatyvumas – absoliutumumas“ bûdingà prasmënës priešprieðos (semantinës opozicijos) santykà, kurio nepaisant jos praranda savo prasmæ;

2) minëtø sãvokos nepagrãstai suvokiamos kaip viena kità ðalinanëios, o ne kaip viena kità supuojanëios;

3) deramai nesuvokiama patirtinė žiūrėjimo sąvokų prasmės prigimtis ir vaidmuo asmens sociokultūrinės raidkos, aprėpiančios, be kita ko, ir paplatinę veiklą, kontekstuose;

4) individualios, atskiros, atsitiktinės esinių empirinės raidkos aplinkybės nepagrąstai laikomos klūtimu, ūpkertančia kelią jų esminių, bendrųjų, atsikartojančios savybių, ryšių paųinimui;

5) stokojama dėmesio bendrosioms, atsikartojančioms empiriškai suvokiamų esinių savybėms, ryšiams, dėsningumams kaip paųinimo objektui *sensu stricto*;

6) empirinis, patirtinis paųinimo subjekto konkretumas, individualus, istorinis, kultūrinis jo sąlygotumas klaidingai laikomas paųinimo reliatyvistinė pobūdá lemiančiu veiksniu;

7) paųinimo reliatyvus pobūdis nepagrąstai suvokiamas kaip jo teisingumá neigiantis dalykas;

8) apibrėpiant paųinimá nepagrąstai remiamasi daugiausia paųinimo proceso prielaidas, o ne paųinimo iđdavas apibūdinančiu kontekstu;

9) pervertinama individualių, atsitiktinių, nesikartojančios savybių, konkrečių aplinkybių reikšmė paųinime pamirđtant, kad paųinimo subjektas bei objektas yra teoriškai sąlygojami visos ankstesnės paųintinės patirties, ir tai iđ paųinimo akiračiu iđstumia daugelá niekaip su paųinimo tikslais nesusijusios individualių, atsitiktinių empiriškai besireiđkiančios esinio bruųbų, ryšių, aplinkybių ir kt.;

10) mokslinis paųinimas nepagrąstai tapatinamas su paųintiniu bet kurio žmogio patyrimo matmeniu, tuo būdu iđkreipiant tiek mokslo, kaip specializuotos paųinimo formos, tiek kitų sociokultūrinio patyrimo sričių paųintinę reikšmę.

Iđ to, kas pasakytá apie postmodernizmo plėtojamá paųinimo sampratá, sunkoka tikėtis vienareikšmiu atsako á žio skirsnio pavadinime atsispindintá klausimá. Iđ tiesų, kritinis postmodernizmo žygis pried tradicinės epistemologijos pozicijas yra papenkintas ne tik teorinių pergalių, bet ir nesėkmių. Tai neturėtų stebinti – reali teorinės minties paųanga nevaikųto vien pergalių ar vien pralaimėjimų takais. Svarbu, kad žiuolaikinėje teorinėje kultūroje būtų aiđkiaai suvokiamos ir blaiviai vertinamos tiek stipriosios, tiek silpnosios postmodernistų puoselėjamos paųinimo sampratos pusės.

Baigiant paųinimo sampratų aptarimá dera paųymėti, kad žiuolaikiniam teoriniame diskurse jos paprastai nesireiđkia „grynu“, idealizuotu pavidalu. Atiđpiaiu žsigilinus á autorių epistemines pozicijas, nesunku žalia vyraujančios, tam tikrai paųinimo sampratai būdingų nuostatų pastebėti pritačiusius kitų sampratų elementus.

Gauta 2004 05 13

Literatūra

1. Bertens, A. 1996. *The idea of postmodern: A history*. London, New York: Routledge.
2. Bender, J. W.; Blocker, H. G. 1993. *Contemporary philosophy of art: Readings in analytic aesthetics*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
3. Craig, E. 1998. Metaphysics. In: *Routledge encyclopedia of philosophy*. Vol. 6. Ed by E. Craig. London, New York: Routledge. 338–341.
4. Niýnik, J.; Sanders, J. T. 1996. *Debating the state of philosophy: Habermas, Rorty and Kořakowski*. Westport: Praeger Publishers.
5. Eagleton, T. 1997. *The illusions of postmodernism*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
6. Ermarth, E. D. 1998. Postmodernism. *Routledge encyclopedia of philosophy*. Vol. 7. London, New York: Routledge: 587–590.
7. Gutting, G. 1998. Post-structuralism. In: *Routledge encyclopedia of philosophy*. Vol. 7. London, New York: Routledge: 596–600.
8. Habermas, J. 1995. *Postmetaphysical thinking: Philosophical essays*. Bodmin, Cornwall: Hartnolls Limited.
9. Kuhn, Th. 2000. *The road since STRUCTURE*. Chicago, London: University of Chicago Press.
10. Lilly, R. 1998. Postmodernism, French critics of. In: *Routledge encyclopedia of philosophy*. Vol. 7. London, New York: Routledge: 593–596.
11. Pappas, G. G. 1998. Epistemology, history of. In: *Routledge encyclopedia of philosophy*. Vol. 7. London, New York: Routledge: 371–384.
12. Popper, K. R. 2001. *Rinktinė*. Vilnius: Pradai.
13. Rorty, R. 1991. *Consequences of pragmatism (Essays: 1972–1980)*. New York and oth: Harvester Wheatsheaf.
14. Toulmin, S. 2001. *Return to reason*. Cambridge, London: Harvard University Press.

Dibartas Jackūnas

CONCEPTIONS OF KNOWLEDGE AND THEIR HISTORIC CHANGE

Summary

The article deals with three conceptions of knowledge – metaphysical, scientific and postmodernist, – which prevailed in the European philosophical thought of the 19th and 20th centuries. Each conception is described taking into account the following aspects: the object and subject of knowledge; the subject's attitude towards the object of knowledge; the results of knowledge and their epistemic legitimacy; the relationship between knowledge and other spheres of human experience. Special attention is given to the postmodernist conception occupying the preponderant place in modern theoretic culture. Its strong points and weaknesses are subjected to a more detailed examination.

Key words: epistemic paradigm, metaphysics, positivism, postmodernism